

նոցա դիրքը տեսնելու և տեղագրութիւն տեսնելու կպակասի մեզ միջոց:

ԱՐԷԼ ԲՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԵՐԶԱՆԿԱՅԻՇԱՏԱԿ ՂՈՒԿԱՍ

ԿԱԹՈՒՂՈՒԿՈՍԻ ԱՆԲԱՅ,

ԵՒՍ ԳԱՒԻԹ ԵՒ ԳԱՆԻԷԼ ԿԱԹՈՒՂՈՒԿՈՍՔ:

(ԱՆՅԷՆԻ ԲՈՒՆ ԶԵՆՈՐԷ)

Վերն (Երարատայ անցեալ Բ. րդ թուում) ասացի թէ, եթէ Ղուկասը չէր մեր երեւել Վաթուղիկոսներէն մինը, չէր գտնէ և վերջինն, և էս ապացուցանելոյ համար փոքր ինչ շեղուինք մեր նպատակէն և հրաւիրենք մեր ընթերցողները դարձնել իւրեանց ուշադրութիւնն էն ժամանակուան դրացի իշխողներէ քաղաքական փոփոխութիւններէ վերայ: Ոչ ինչ ժամանակ քանի մի դարուց հետէ Պարսկաստունը չէր եղած էնպէս երերուած և տատանուած վիճակի մէջ՝ ինչպէս էր Ղուկասի ժամանակն: Իւրաքանչիւր Պարսկաստանի կուսակալ կամ խան գտն կգործէր զբաւել միահիծան թագաւորութիւնը, ուստի և միմեանց վերայ յարձակուելէն ռանակոխ կլինէր բոլոր նրանց աշխարհն և աւելի ևս Հայաստանի կողմերն: Ղուկասն ստիպեալ էր իւրաքանչիւր յարձակողի երեսը մեծամեծ ընծաներով հաշտեցնել: Ի վերջոյ երբ կլսէ ներքինի Աղա Մամատ խանի հզօրանալը միւսների վերայ, և թէ՛ նա մտադիր է բաղմամբիւ զօրքով չուել զալ Հայաստանի կողմերն, 1794 ամին քսան բեռն Պայազիտ՝ և 21 անտուկ թիֆլիս կառաքէ, պարունակուած աթոռային թանկագին և ականակուած թագերէ, վահաններէ, գաւազաններէ, և

կեղեցական սպասներէ, անօթներէ և զգեստներէ, կարծելով թէ՛ էն քաղաքներն անքայթ կմնան և անվտանգ: Տարաբախտութեամբ՝ 1795 ամի 11 սեպտեմբերի թիֆլիս կաւերուի Աղա Մամատ խանէ, այն տեղի Պետրոս Ապիսկոպոս առաջնորդը կգերուի և կյաւիշտակուին աւարառուներէ 21 անտուկ աթոռային կայքը:

Ղուկաս մեծամեծ ընծաներով ինքը կերթայ ներքինոյ եղբօր օրդի Սուլէյման խան Սարգարի, և զՅովհաննէս Ապիսկոպոս նոյնպէս ընծաներով կառաքէ Շահի բանակը, նոցա երեսը հաշտեցնելոյ համար: Մի և նոյն ժամանակը քանի՛ քանի՛ Հայ և Վրացի Վրաստանէն բերած գերիներ կաղառէ նա աթոռային դրամով՝ ի վերայ այսր ամենայնի՝ Ախսիթլանի, Արեանի և սուրբ Էջմիածնի կողմերն անդգալի վնասներ կրելով՝ կաղառուին խոհմութեամբ Ղուկասի, թէ և ինքն բանակի մէջն սատիկ առապանքներ կրկրէ: Եյնուհետե՛ այս ինքն 1796 ամին շրջաբերականներ կառաքէ Տաճկոստանի՝ Ռուսաստանի՝ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի ազգայնոց վերայ, երկար երկար նկարագրելով իւր վրշտակութիւնները, աթոռային և ազգային տխուր վիճակը, ամենուրեքէ մեծամեծ անակնկալ ծախքերը, գանձարանի թափուրանալն, և կը խնդրէ օգնել Աթոռին արդիւնաւոր նուէրներով: Եմենայն ուրեք նրա շրջաբերականները համակրութեամբ կընդունուին և մեծամեծ գումարներ կառաքուին ամենուրեքէ շարունակ Էջմիածին ց՝ Ղուկասի կինաց վերջին օրերը, էնպէս որ՝ նրա մահուան ժամանակը գանձարանի մէջը հարիւր հազար Ռուսան Պարսից պատրաստի դրամ կգանուի, զոր

Ղաւիթ կյափշտակէ և շոպյութեամբ կծախէ մեծամեծների գրանը իւր Պաթուղիկոսութեան համար՝ ինչպէս կհաստատուին գրաւոր փաստերէ:

Եպարէն անհիմնէ հեղինակի ասածը թէ՛ «Ղուկասը սաստիկ կխոշտանգուի Լջմիածնի միաբաններէն և կաքսորուի: Սակայն ձեռնառութեամբ Վրաց շերակը կայսեր (այս ևս նոր տիտղոս) կազատի և գաղտագնաց կփախչի ի Տփլիս և անտի յԼւերոպա», Ղուկասն երբէք թափլիս չէ եղած, ինչպէս էլ Լւերոպա, և ո՛ւր արդեօք նա աքսորուեցաւ և ե՛րբ, ավսո՛ս հեղինակը չի յիշեր: Երբէն երեւեցաւ Լփրեմ Պաթուղիկոսի Առնգակէն որ՝ «Երեսն և Ղուկասն տասն և մի տարի Լջմիածին են եղած, անմիջապէս վերջնոյս գահակալութեան սկզբներումը, Սիմէօնի մահուանէն յետոյ, և 1794 ամին՝ Եթովպային կայքը Ղուկասն ուղարկած է Պալապիտ և Թափլիս. իսկ նա կվախճանուի Լջմիածին 1799 ամի Ղափտեմբերի 27 ին և կթաղուի Որդւոց Որոտման տօնի օրը, սուրբ Վայիանէի վանքումը, ասել է կլինի 17 տարի նրա Լջմիածին միաւն. կմնայ երեք տարին, որպէս զի նրա քսան տարի Պաթուղիկոսութեան միջոցն լրանայ, ուրեմն ե՛րբ արդեօք նա աքսորուեցաւ և փախաւ Լւերոպա, եթէ մէջ չբերենք Պօլիսէն կամ հեռի միւս քաղաքներէն մինչև սուրբ Լջմիածին գալոյ ընտրութեան լուրը:

Ի վերջոյ, եթէ նա հռովմէական հալուամ էր ունեցած, անշուշտ շայր Մ. Չառլանը չէր լուր, որ կյիշէ զՂուկաս և կըհասցնէ իւր պատմութիւնն 91784 ամին: շայր Մ. Վարդապետ Մուրատեանը

կաւելցնէ՝ ձեռնառութեամբ շերակը արքայի կազատուի և այլն: Ընդհակառակը՝ շերակը միշտ կարօտ է եղած Ղուկասին, ինչպէս կվկային նրա յաճախ թղթակցութիւնները Ղուկասի վերայ ձեռամբ թափլիսեցի գրադիր և խորհրդական նոյն արքայի՝ Տէր Պետրոսեան Տէր Պետրոս քահանայի, որոց մէջին կը խնդրէ նրանէ Պարսից երեւելի իշխանների, պաշտօնատարների մօտը (որոնք շաբուակ Լերեանի վրայով, Տաճկաստանի կամ Վրաստանի և նոյն իսկ շոպաստանի վերայ կը յարձակուէին) վասն ինքեան միջնորդէ, բարեխօսէ, պահպանէ իւր քաղաքականութեան կշիռը նոցա մօտ, հաղորդէ ինքեան նրանց զօրաժողով լինելը, որքան զօրքով և ո՛ւր նոցա յարձակուիլը, որի՞ յաղթելն և յաղթուիլն և այլն և ինչ:

Ղուկաս Պաթուղիկոսն իւր քսան ամեայ գահակալութեան շրջանն՝ առանց բացակայութեան Եթովպիա՝ աշալըջութեամբ, խորագիտութեամբ կկատարէ, և որպէս Պարսից՝ նոյնպէս Տաճկաստանի զօրավարների և Վրաց արքայի հետ իւր գրաւոր յարաբերութիւնները կը շարունակէ առանց վհատանաց և լքման իւր պաշտօնի մէջն, ինչպէս կերեւին նրա և այլոց թղթակցութիւններէ:

Ենցնինք ուրիշ մի կէտի: Յովսէփ Երզուրեանը կըվախճանի Թափլիս 11 մարտի 1801 ամի, և Ղաւիթ Լնադէտ գեղացին (Լօռեցի) կօծուի Լջմիածին, ինչպէս և Ղափտիլն ևս փոքր ինչ յետոյ՝ այսինքն 1802 ամին (կարծեմ Եպրիլին) Լփրատ գետի վերայ Լազրեանդ գաւառի սուրբ Յօհաննու Մկրտչի անուան նուիրեալ վանքի մէջ, ուր մկրտուեցաւ Տրդատ Թաղաւորն ի-

սուրբ Լուսաւորէն, ուստից տասն կամ տասն և հինգ աւուրց յետոյ՝ կերթայ Պաշաղիտ: Թեւադրութեամբ Ղաւթի՝ Լեւանի խանը կպահանջէ Պայազիտի փաշայէն զՂանիէն և կալանաւորեալ տանել կայ Լեւանի բերթի մէջը կբանտարկէ մինչև Ֆաթ-Մելի շահի գալուստն Եւրեան, սորա հրամանաւ¹⁾ կաքսորուի Թաւրէզ²⁾ և անտի Մարաղայ³⁾, ուր կմնայ ց1808 ամի սկիզբներն, երբ կազատուի և կվերադառնայ ի սուրբ Լճմիածին ինչպէս օրինաւոր Պաթուղիկոս վարել զիւր իշխանութիւնը, բայց քանի մի ամիս կենալէն յետոյ՝ անդէն կվախճանի:

Սորա ապացուցութիւններն են Ղանիէն շնորհակալութեան նամակն առ ինքնակալ Պայսրն Ռուսաց՝ որ վասն ազատութեան իւրոյ՝ գրուած 1808 ամի (այսոս պատձենի վերայ ամաթիւնն չէ նշանակուած), Ղոնդակն առ Նապալէօն առաջինն՝ գրուած նոյն ամի յուլիսի 16ին ժան

(1) Փաթ-Մելի շահն ունէր երկար թաւ և լայն մօրուս ինչպէս և Գաւիթն, ուստի Շահ տնանկով նրա շքեղ դէմքը՝ կասէ ասէ փառաւոր մօրուսով անձն չէ կարող ստորադրուիլ Գանիէի նման զառամեալ, ծերուկ և փոքրամօրուս մարդի, ուստի մերժուի և աքսորուի Մարաղայ նրա հակառակօրդն:

(2) Մի և նոյն ժամանակի այս ինքն 1804 ամին բանտարկուած էր և Ռօստօմբէկ Միլիք-Ապովեան Միլիք-Բէգլարեան քաջ երիտասարդն Թաւրէզ, ուր նահատակուեցաւ իւր հաւատը չուրանալու համար:

(3) Մարաղայէն կան ինչ ինչ նորա կոնդակներ սորա նորա վերայ բայց կմնային առանց ազդեցութեան նրա հակառակօրդ Գաւթի թեւադրութեամբ:

Թաւրիսթ Ռուսօ Ղանպանի Լճմիածին զալստեան համար: Իսկ ժեներալ Ղօրդօնի զալստեան համար 1809 ամի 25 ապրիլի կդրէ Ժողովն բարձրագոյն խորհրդարանի Լճմիածնի առ նոյն Նապալէօն⁴⁾, և կստորագրեն նրա անդամքն և կյիշեն Ղանիէն մահն ևս: Ղուկասի մահուան՝ Ղանիէն և Ղաւթի տխուր անցքի պատմութիւնը գրուած է Ղիւմիւշխանցի ակաւնասեա Մանուէլ Վարդապետէ Ըթուհեան, որ դեռ ևս չէ տպուած⁵⁾, և ինչպէս կյիշեմ, էս պատմութեան յառաջաբանութիւնն և մի համառօտ յօդուած 1863 ամի Ղոռնկ (Օրագրի մէջին հրատարակուած էր, ուր էս անցքերի մասին յիշողութիւններ կլինին:

Համոզուած եմ, որ տակաւին չէ հասած սուրբ Լճմիածնի Միաբանութեան ձեռքը հոյր Մ. Վարդապետ Մուրատեանցի հեղինակութիւնն⁶⁾, ապա թէ ոչ նրա անհրաժեշտ և սուրբ պարտաւորութիւնն էր ձշմարտութիւնը պաշտպանել, ժողովելով Մայր Ըթոռի գրադարանէն և Ղոնդակնե-

(4) Պատահմամբ միայն էս երեք թղթակցութիւն երի օրինակներն խառն թխթերիս հետ բերուած են Թաւրէզ:

(5) Տպուած է Արմաշու 2 արխաիան Ս. Աստուածածնի Վանուց 3-րդ Ամագրի մէջ:

Ծ. ԽԲ.

(6) Հասած է և թէ՛ յիշեալ եկեղ. պատմութեան ունեցած արժանաւոր և օգտակար պարունակութեանց հետ՝ նա և նշանաւոր և աններելի ոչ միայն (մանաւանդ վերջին դարուց նկատմամբ) պատմական, այլ և կրօնական ինչ ինչ պակասութեանց և ոչ սակաւ սխալանաց համար կարեւոր եղածը ի ժամանակին կհրատարակուի:

Ծ. ԽԲ.

րի պատճեններէն, եպիսկոպոսներէի և վարդապետներէի ողջունագրերէն աւելի ևս պացուցութիւններ և հրատարակել իւր ամսագրի միջոցաւ, և թոյլ չտալ մի ուղղափառ Աթուղիկոսի անուան և համբաւը յումայէտս հերձուածողութեամբ արատաւորուի, նրա եօթանասուն և երկու տարի վախճանելէն յետոյ:

Նոյնպէս խոնարհաբար կ'իւնդրուի վերապատուելի Հայր Մ. Մուրատեան վարդապետէ, որպէս զի նա ինչպէս և ի՞նչ միջոցաւ հնար է ինքեան, իսկական աղբիւրներէ նոր ի նորոյ հաւատաւ տեղեկութիւններ ժողովէ և ուղղէ իւր խոշոր սխալանքն (աներկմիտ եմ, որ եղած է էն ընդդէմ իւր կամաց), որ պատիւ չի վերաբերիր ոչ իւր երկասիրութեանն, ոչ սրբոյ Լեւոնի Մայր Աթոռին և ոչ նորա Աթուղիկոսին: Բարէ, բաւական է որքան հետեալ պապական հայերն բարուրանքներ բարդած են մեր ինչ ինչ Աթուղիկոսներէ վերայ:

ԴԱՆՈՒՍ ՇԻՐՄԱԶԱՆԵԱՆՑ.

էթէէէէ.

ԱՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽԱՉԱԿԻՐՔ.

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՏԻՆԱՑՈՑ

ՅԵՐՈՒՍԱԴԷՄ.

(Շ-Ի--Ն-Է--Դ-Է--)

Լուի ունէր եւ այլ չորս եղբարք, որք մի եւ նոյն դատարարութիւնը ընդունէին. թագուհին յաջողեց հաւատացնել իւր որդւոց, որ իւրեանց բարեբաստութիւնն կախեալ էր իւրեանց միաբանութենէն, յոր սակս Լուի վարուէր միշտ որպէս մտերիմ բարեկամ իւր եղբարց հետ:

Որովհետեւ տէրութեան հզօր իշխաններէն մինն էր արքայի հօրեղբայր եւ բուլղնի կոմս Ֆիլիպն,

ուստի ստանալ խռովարկուք, որք թէեւ հանդարտած, սակայն նման այն հրոյն՝ որ ծածկուած է մոխրով, սկսեցին դրդել զնա ի հետեւ: Բացայայտեցին նմա թէ՛ որքան ամօթ էր իւր համար կառավարութեան վարչութիւնը մի կնոջ ձեռք թողլով, որ իւրեան պատկանէր, ըստ որում որդի էր Ֆիլիպ — Օգոստոսի: (Մտացանք ասել որ Ֆ. Օգոստոս Լուդովիկոսի պսակն էր): Եւ նա զրգռեալ յայսպիսի անբաստանութեանց՝ միաբանեցաւ յորով իշխանաց հետ յափշտակել թագաւորը Օրլէանէն, ուր գտանիւր յայնժամ Փարէզ վերադառնալու ժամանակ: Սակայն թագուհին եւ արքայն կանխաւ իրազեկ գոյով ազդարարութեամբ Շամպայնի կոմսին, անմիջապէս զեկուցին Փարիզի բնակչաց, որ սրանալով յօգնութիւն իւրեանց վեհապետին՝ բերին ի մայրաքաղաքն յաղթանակաւ: Դաւաճանութիւն խորհող իշխանք՝ տեսանելով իւրեանց զծագրած յատակագծի անյաջող ելքը՝ շառագունեցան եւ բաժանուեցան ի միմեանց պատրաստել մի նոր ապստամբութիւն, որ պայթեցաւ ի յաջորդ՝ ամի:

Պսակն յորդորէր զթագուհին չթողուլ զիրաւունս հաւատոյ եւ նուաճել զԱլքիժացիս, որք հերձեալ էին յեկեղեցւոյ. ուստի խնամակալութիւն այնքան տաղանակեցոյց թուլուղի կոմսը (որ զուխ էր Ալքիժացւոց)՝ որ պարտաւորեցաւ վերադառնալ ի ծոց եկեղեցւոյ. ապա թագուհին մի ժողով գումարել տալով ի Փարիզ սահմանեցին խաղաղութեան դաշինքը. անդ եկեղեցւոյ մէջ թուլուղի կոմսն զղջաց բոկոսն եւ շապկած ի ներկայութեան բոլոր Փարիզոս:

Խռովարարք մախալով Շամպայնի կոմսի վերայ, պատերազմ հրատարակեցին նորոք զէմ՝ պատճառելով թէ վրէժխնդիր եմք իրաւանց Ալիքսի դստեր Հենրիկոս Շամպայնի արքային Երուսաղէմայ, որ յայնժամ ամուսնացեալ էր Կիպրոսի թագաւորի հետ: Շամպայնի կոմսն անգօր լինելով ընդդիմանալ իւր թշնամեաց բազմութեան՝ դիմեց առ թագուհին եւ առ արքայն, որք զէն ի ձեռքն պաշտպանեցին կոմսը եւ այս կերպիւ վախճան տուին պայքարին: Թիբող պիտի տար Ալիքսին հազար լիտր տարեկան եկամուտ ունեցող կալուածք, այն թէութեամբ՝ որ վերջինս հրաժարուէ իւր բոլոր պահանջմունքէն Շամպայնի կոմսութեան վերայ:

Բայց այս ապստամբութեան հեղինակ Բրեթայնի կոմսն, որ ազմարար ամօթ մի էր՝ ոչինչ չմտացաւ